

Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a

Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası

Âlimler, Müesseseler
ve Fikrî Eserler
XVIII. Yüzyıl

CİLT 2

Zeytinburnu Belediyesi Kùltür Yayınları
Kitap No: 53

Yayın Koordinatörü
Erdem Zekeriya İskenderoğlu
Nurullah Yıldız

Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a
Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası
(Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVIII. Yüzyıl

Editörler
Ahmet Hamdi Furat
Nilüfer Kalkan Yorulmaz
Osman Sacid Arı

ISBN 978-975-2485-14-3

TC Kùltür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 40688

1. Baskı
İstanbul, Aralık 2018

Kitap Tasarım **Salih Pulcu**
Tasarım Uygulama **Recep Önder**

Baskı-Cilt **Seçil Ofset Matbaacılık**
Yüzyıl Mh. Matbaacılar Sitesi 4. Cadde No: 77
Bağcılar İstanbul
Sertifika No: 12068

444 1984

www.zeytinburnu.istanbul

Müzmin Felsefe Okuru Cârullah Efendi'nin

Gözüyle Tehâfüt ve Tekfir Tartışmaları

Müstakim Arıcı

Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Özet

XVIII. asrın müdekkik âlimlerinden Cârullah Efendi (ö. 1151/1738) bir Osmanlı müderrisi ve kadısıdır. Cârullah Efendi'yi ayırdedici kılan özelliklerinden en önemlisi sahip olduğu kitaplara aldığı notlarıdır. Bu notlar İslâm ilim ve düşünce mirasının hemen hemen her alanında yazılan metinleri kapsamaktadır. Onun birçok felsefe metnine ya da felsefî tartışmaları ihtiva eden metinlere aldığı notlara bakıldığında *Tehâfütü'l-felâsife*'deki tartışma konularıyla özel olarak ilgilenildiği görülmektedir.

Bu tebliğde ilk olarak Cârullah Efendi'nin *Tehâfütü'l-felâsife*'deki tartışmaları hangi kaynaklardan okuduğunu ve literatüre nasıl baktığını ele almayı planlıyoruz. İkinci olarak özellikle Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) filozofları tekfir ettiği üç mesele hakkında Cârullah Efendi'nin görüşlerinin neler olduğuna ve tekfirin fikhî yönüne dair düşüncelerine temas edilecektir. Böylelikle Cârullah Efendi'nin nasıl bir zeminde konuyu ele aldığını da görme imkanımız olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Felsefesi, Cârullah Efendi, *Tehâfütü'l-felâsife*, Tekfir.

Tahâfut (Incoherence) and Takfîr (Excommunication) Discourses from the Lenses of Inveterate Philosophy Reader Cârullah Efendi

Abstract

As one of the researcher-scholars of the 18th century, Cârullah Efendi (d. 1151/1738) is an Ottoman mudarris and qâdî. What differs him for his contemporaries is the marginal notes he made on his books. Those notes feature the texts

that are written in almost all fields of Islamic scholarship and thought. When taken a glance at his notes on philosophical texts, it would be noticed that he paid a particular attention to the discussion topics of *Tahâfut al-Falâsifah* (*The Incoherence of the Philosophers*).

This presentation will initially argue how Cârullah Efendi viewed the related literature and through which sources he dealt with the discussion topics of *Tahâfut al-Falâsifah*. Secondly we will look upon Cârullah Efendi's approach to the three reasons for which Ghazâlî (d. 505/1111) accused philosophers of apostasy and judicial aspect of excommunication. This broader view will let us see the grounds on which Cârullah Efendi treated the subject in question.

Anahtar Kelimeler: Ottoman Philosophy, Cârullah Efendi, *Tahâfut al-Falâsifah*, Excommunication.

I. Tartışmanın Kaynakları

Veliyyüddin Cârullah Efendi'nin (ö. 1151/1738) Osmanlı düşünce tarihi araştırmacıları için bir hazine olduğunu ifade edebilirim. Alet ilimleri, dinî ilimler ve felsefî ilimlerin neredeyse bütün alanlarında bitmek bilmez araştırma ve okuma merakı ile kaleme aldığı notlar bazı meselelerde Osmanlı ulemasının nasıl düşündüğünü ve görüşünün ne olduğunu bizlere yansıttığı gibi bir çok meseleyi aydınlığa kavuşturabilecek bir içeriğe de sahiptir. Bu meseleler arasında Osmanlı âliminin felsefî ilimleri ve daha genel anlamda nazarî düşünceleri hangi kaynaklardan nasıl okuduğu, felsefeye ve din-felsefe ilişkisine nasıl baktığı gibi bahisler de yer almaktadır. Bu tebliğde daha özel bir konuyu, filozofların tekfir edildiği meselelerde Cârullah Efendi'nin görüşlerini ele almayı ve tekfir tartışmalarına nasıl baktığını tahlil etmeyi amaçladım.

Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *Tehâfütü'l-felâsife*'sinden önce de sonra da filozoflar bazı konulardaki görüşleri sebebiyle eleştirilmiş ve hatta zaman zaman din dışılıkla itham edilmiş olmakla beraber yazılan bu tür eserlerin ardında *Tehâfütü'l-felâsife*'nin bıraktığı gibi bir etki bıraktığı söylenemez. Malum olduğu üzere İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) Gazzâlî'ye mukabil olarak yazdığı *Tehâfütü Tehâfütü'l-felâsife*'den asırlar sonra tartışma Osmanlı Devleti'nin yeni payitahtında tekrar gündeme gelmiştir. Fatih Sultan Mehmed'in siparişiyle Hocazâde Muslihuddin Efendi (ö. 893/1488) ve Alâeddin Ali et-Tûsî (ö. 887/1482) tarafından yazılan iki Tehâfüt hâşiyesi ve devamında yazılan başka hâşiyeler ile ortaya hacimli sayılabilecek bir literatür çıkmıştır. *Tehâ-*

fütü'l-felâsife'nin etkisini sadece *Tehâfüt* literatürüyle sınırlandırmak yanlış olur. Zira bu eserden sonra yazılan kelimeler ve felsefe eserleri başta olmak üzere yüzlerce eser buradaki tartışmaları sürdürmüştür.

(i) Biz ise bu tebliğde *Tehâfüt* literatürünü önceledik ve özellikle Cârullah Efendi'nin bu literatürden sahip olduğu eserlere aldığı notlara yöneldik. Cârullah Efendi'nin koleksiyonunda *Tehâfüt* literatürüyle ilgili iki eser bulunmaktadır: Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l-felâsife*'nin tek nüshası (Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 1275) ve Hocazâde hâşiyesinin iki nüshası (nr. 1276, 1277). İbn Rüşd'ün *Tehâfütü Tehâfütü'l-felâsife*'si Cârullah Efendi koleksiyonunda bulunmasa da onun bazı ifadeleri bu eseri okuduğuna delalet etmektedir. Zira o, koleksiyondaki iki Hocazâde hâşiyesinden birine aldığı notta şöyle demektedir:

[Metin 1] Ben derim ki: Bu musannif [Hocazâde] filozofun, yaygın olan şekliyle İbn Rüşd el-Endelüsî el-Kurtubî'nin *Tehâfütü't-tehâfüt*'ünü görmemiştir (*lem yettali*'). O [İbn Rüşd], eserini Hücetü'l-İslâm İmâm Gazzâlî'nin *Tehâfüt*'üne karşı telif etmiş (*ce'ale hâşiyetehû alâ Tehâfütü'l-İmâm*), düşüncelerini filozofların görüşüne göre cevaplamış ve eserini de *Tehâfütü't-tehâfüt* olarak adlandırmıştır.¹

Cârullah Efendi'nin Hocazâde'yi bu şekilde eleştirmesine karşın onun da bu literatür içinde kendinden önceki iki Osmanlı âlimi Kemalpaşazâde'nin (ö. 940/1534) ve Karabâğî'nin (ö. 942/1535) *Tehâfüt* hâşiyelerine bir göndermede bulunmaması dikkat çekicidir. (ii) Cârullah Efendi'nin *Tehâfüt* ve tekfir tartışmalarıyla ilgili görüşleri sadece bu eserlere aldığı notlarla sınırlı değildir. Başka kelimeler, felsefe ve tasavvuf eserlerine aldığı notların yanında bizatihi kendi hâşiyelerinde de bu konuları gündeme getirdiğini görmekteyiz. Farklı eserlerde bu literatürle ilgili notlarına bakıldığında özellikle Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l-felâsife*'deki iddialarının Cârullah Efendi'yi bir hayli meşgul ettiği anlaşılmaktadır. Cârullah Efendi mesela *Hidâyetü'l-hikme* hâşiyesinde bu bahisleri çok daha ayrıntılı bir şekilde tartışmaya açmıştır.

II. Tekfir Bahisleri

Bilindiği üzere Gazzâlî *Tehâfütü'l-felâsife*'de filozoflara yönelik ağır eleştiriler içeren bir dil kullanmayı tercih etmiştir. Gazzâlî'nin bu eserdeki dilinin mantık ve münazara âdâbı açısından bakıldığında oldukça sağlam bir

1 Hocazâde, *Tehâfütü'l-felâsife*, Süleymaniye Ktp., Cârullah, nr. 1276, vr. 4a.

temele oturduğunu, filozofların mantık dilini iyi kullandığını, bununla birlikte burhanî olmayan önermelerin yanında hissî bir dile başvurduğunu söylemek mümkündür.² Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l-felâsife*'de filozofların fizik ve metafizik ilimlerin yirmi meselesindeki görüşlerini incelediği, on yedi meselede onları bidat, dalalet ve benzeri ifadelerle eleştirdiği, âlemin kâdemi, cismanî haşır ve Allah'ın tikellere dair bilgisi meselelerinde filozofları küfürle itham ettiği bilinmektedir. Gazzâlî bu eserin hatime kısmında eserin en kritik bahislerindeki görüşlerinin bir hülasasını sunar ve filozofların üç meselede küfre düştüklerine kâil olur:

[Metin 2] Biri çıkıp dese ki: Siz filozofların görüşlerini ayrıntılı olarak anlattınız. Onların kâfir olduğunu, onlar gibi inananları öldürmek gerektiğini kesin olarak söyleyebilir misiniz? Deriz ki: Üç meselede onlar kesinlikle küfre düşmüşlerdir. Birincisi, âlemin ezelfliği meselesi ve onların bütün cevherleri ezelfi sayan görüşleridir. İkincisi, onların "Yüce Allah'ın ilmi bireysel olarak meydana gelen cüz'leri kuşatmaz" şeklindeki görüşleridir. Üçüncüsü de onların cesetlerin dirilip toplanacağını inkâr etmeleridir. Bu üç mesele [hakkındaki görüşleri] hiçbir şekilde İslâm'la bağdaşmaz. Bunlara inanan kimse peygamberlerin (s.a.s.) yalan söylediğine, onların anlattıklarının maslahat gereği halkın anlayabileceği şekilde sembollerle ifade ettiklerine inanmış olur ki bu, Müslümanlardan hiçbir grubun kabul etmediği apaçık bir küfürdür.

فإن قال قائل: قد فصلتم مذاهب هؤلاء أفتقطعون القول بتكفيرهم، ووجوب القتل لمن يعتقد اعتقادهم؟ قلنا: تكفيرهم لا بد منه في ثلاث مسائل؛ (أ) إحداها: مسألة قدم العالم وقولهم: إن الجواهر كلها قديمة. (ب) والثانية قولهم: إن الله تعالى لا يحيط علما بالجزئيات الحادثة من الأشخاص. (ج) والثالثة: إنكارهم بعث الأجساد وحشرها. فهذه المسائل الثلاث لا تلائم الإسلام بوجه ومعتمدها معتقد كذب الأنبياء صلوات الله عليهم وسلامه وأنهم ذكروا ما ذكروا على سبيل المصلحة تمثيلا لجماهير الخلق وتفهيما وهذا هو الكفر الصراح الذي لم يعتقده أحد من فرق المسلمين.³

Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l-felâsife*'den sonra yazdığı *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*'da ve daha sonra yazdığı *el-Munkız mine'd-dala'*'da filozoflara yönelik eleştirilerine devam ettiği görülmektedir. Mesela *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*'da yeri geldikçe

- 2 Bu bağlamda şu iki çalışmaya müracaat edilebilir: İbrahim Emiroğlu, "Gazzâlî'nin Tehâfüt'ünde Muhataplarını veya Muarızlarını Red Gerekçeleri", *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (2011), s. 173-199; Necmettin Pehlivan, "Âdâbu'l-Bahs ve'l-Münâzara Üzerinden Tehâfütleri Okumaya Bir Giriş", *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*, ed. Murat Demirkol, Enes Kala, (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2013), t.y. s. 92-105.
- 3 Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife: Filozofların Tutarsızlığı*, çev. Mahmut Kaya, Hüseyin Saroğlu, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2005), s. 225; a. mlf., *Tehâfütü'l-felâsife*, 4. baskı, (Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1986), s. 254.

filozoflara yönelik eleştirilerinin dışında eserin dördüncü ana bölümünün bir tür hâtime olan “Tekfir Edilmesi Gereken Fırkaların Açıklanması Hakkında” başlığı altında filozofları neden tekfir ettiğini gerekçeleriyle açıklar ve *Tehâfütü'l-felâsife*'deki tavrını sürdürdüğü görülür:

[Metin 3] Üçüncü mertebede bulunan kimseler, yaratıcıyı ve peygamberlik kurumunu ve peygamberleri tasdik ederler ancak şer'î naslara aykırı olan bazı hususlara inanırlar. Onlar peygamberin hakkı söylediğini ve dile getirdiği hususlarda insanların menfaatinin gözetildiğini ancak insanların anlayışlarındaki yetersizlik nedeniyle, [onlara] hakkı açıklayamadığını söylemektedirler. Bu inanca sahip olanlar filozoflardır. Onların üç meselede tekfir edilmeleri gerekir.

الرتبة الثالثة: الذين يصدقون بالصانع والنبوة ويصدقون النبي ولكن يعتقدون أموراً تخالف نصوص الشرع، ولكن يقولون أن النبي محق. وما قصد بما ذكره إلا صلاح الخلق ولكن لم يقدر على التصريح بالحق لكلال أفهام الخلق عن دركه. وهؤلاء هم الفلاسفة. ويجب القطع بتكفيرهم في ثلاثة مسائل؛ الأولى وهي إنكارهم لحشر الأجساد والتعذيب بالنار والتنعيم في الجنة بالحوار العين والماكول والمشروب والملبوس. الثانية قولهم: إن الله لا يعلم الجزئيات وتفصيل الحوادث وإنما يعلم الكلليات وإنما الجزئيات تعلمها الملائكة السماوية.⁴

[Metin 4] Şayet “O halde niçin onların (filozofların) kâfir olduğunu söylediniz?” denirse, biz de şöyle deriz: Şeriatta peygamberi (s.a.s.) yalanlayan bir kimsenin kâfir olduğu kesin olarak bilinmektedir. Bunlar da peygamberi yalanlamakta ve sonra bu yalanlarını mazeretle gerekçelendirmektedirler. Bu ise sözü yalan olmaktan çıkarmaz.

فإن قيل: فلم قلت مع ذلك بأنهم كفرة؟ قلنا: لأنه عرف قطعاً من الشرع أن من كذب رسول الله صلى الله عليه وسلم فهو كافر وهؤلاء مكذبون. ثم معلون للكذب بمعاذير فاسدة. وذلك لا يخرج الكلام عن كونه كذباً.⁵

Gazzâlî son eserlerinden⁶ olan ve iktibas yapılan iki eserden sonra yazdığı *el-Münkız mine'd-dalâl*'ın fizik (*tabiiyyât*) bahsinde ise *Tehâfütü'l-felâsife*'de zikrettiklerinden başka karşı çıkılması gereken (*ve mâ adâhâ mimmâ yecibü'l-muhâlefe fihâ*) meseleler olduğunu söylerken,⁷ filozofların ekolle-

4 Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd: İtikadda Orta Yol*, nşr. ve çev. Osman Demir, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), s. 201.

5 Gazzâlî, *İtikadda Orta Yol*, s. 202.

6 Gazzâlî *Tehâfütü'l-felâsife*'yi 487-88/1095-96'da, *el-Münkız ve Faysalu't-tefrika*'yı 500/1106'da yazmıştır. Bkz. Frank Griffel, *Gazzâlî'nin Felsefî Kelâmı*, çev. İbrahim Halil Üçer, Muhammed Fatih Kılıç, (İstanbul: Klasik, 2012), s. 171.

7 Gazzâlî, *el-Münkızü mine'd-dalâl*, (Beyrut, Müessesetü'l-Kütübü's-Sekâfiyye, 1987), s. 45.

rini saydığı bölümde isim vererek Fârâbî ve İbn Sînâ gibi İslâm filozoflarını kafir saymak gerektiğini,⁸ metafizik (*ilâhiyyât*) başlığında da Fârâbî ve İbn Sînâ'nın üç konudaki görüşleri sebebiyle tekfir edilmeleri gerektiğini dile getirir.⁹ *Faysalü't-tefrika*'da bedenlerin dirilmesini ve âhiretteki bedensel cezaları inkar eden kimsenin, Allah'ın yalnızca zatını ve tümelleri bildiğini, fertlere ve kullara taalluk eden tikel durumları bilmediğini söylemenin küfürü gerektirdiğini bir kez daha tekrar eder.¹⁰

Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l-felâsife*'nin hâtime kısmında tekfir ifadelerine yer vermesini tartışan Griffel burada bir sorun olduğundan bahseder. Zira buradaki ifadeler fikhî açıdan bir fetvadır ve bu fetva, yirmi öğretinin kesin fikhî statüsüyle ilgili bir tartışmanın yapılmadığı bir esere eklenmiştir. Dolayısıyla *Tehâfütü'l-felâsife*'nin ana gövdesini teşkil eden yirmi meseledeki felsefî tartışmalar ile sondaki fetva arasında argümantatif bir boşluk vardır.¹¹ İlginç bir şekilde tekfir tartışması bu literatürün sonraki örneklerinde de "hâtime" kısmında yapılmaya devam etmiştir. Önce İbn Rüşd *Tehâfütü Tehâfütü'l-felâsife*'nin sonunda Gazzâlî'nin küfür ithamını yanıtlar ve filozofların görüşleri sebebiyle tekfir edilemeyeceğini belirtirken Alâeddin Ali et-Tûsî de yine eserinin sonunda bu konudaki görüşlerini özetler. İbn Rüşd âlemin kıdemi konusunda filozofların görüşlerinin kelamcıların kendilerini küfürle itham edecekleri bir şekilde olmadığını savunur. Allah'ın tikelleri bilmediği şeklindeki iddia ise esasen filozofların söylemediği bir şeydir. Nefislerin dirilişinin keyfiyeti konusunda filozoflar eleştirilmeyi hakeden görüşlere sahip olsalar da Gazzâlî'nin bu konuda onları tekfir etmesi doğru değildir. Nitekim Gazzâlî'nin kendisi de ifade ettiği üzere bu konuda böyle düşünen sûfiler de vardır.¹²

III. Tartışmanın Tarafları ve Osmanlı *Tehâfüt* Literatüründe Tekfir Karşısı Söylem

Literatürün Osmanlı'daki ilk iki örneğini veren Hocazâde ve Alâeddin Ali et-Tûsî'nin *Tehâfüt*'lerinde durum kısmen de olsa farklı bir renge bürünür. Tûsî'nin *Kitâbü'z-zuhr*'unda Gazzâlî'deki tekfirci söylem bir karşılık bulduğu gibi Tûsî tekfir bahislerini bir adım daha öteye götürür ve filozofların

8 Gazzâlî, *el-Münkız mine'd-dalâl*, s. 40-41.

9 Gazzâlî, *el-Münkız mine'd-dalâl*, s. 46.

10 Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeka*, nşr. Riyâd Mustafa, (Beyrut: Dârü'l-Hikme, 1986), s. 80.

11 Griffel, *Gazzâlî'nin Felsefî Kelâmı*, s. 173.

12 İbn Rüşd, *Tehâfütü't-Tehâfüt*, nşr. Muhammed Âbid el-Câbirî, (Beyrut: Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 1998), s. 558-559.

dört meseledeki görüşlerini bu kapsama dahil eder. Tûsî Gazzâlî'nin üç meselesine filozofların Allah'ın seçme ve tercihini (*ih تییار*) reddetmelerini de ekler ki o bunu on yedinci meseleden, yani Gazzâlî'nin determinizm eleştirisinden çıkarır. Tûsî eserinin hâtimesinde filozofların görüşlerini Gazzâlî'nin muhtelif eserlerinde yaptığı gibi bir tasnife tabi tutar. Ona göre filozofların görüşleri arasında doğruluğu tartışılmayacak olan bahisler vardır, ölüm ötesinin aklî boyutu ve aklî hazların cismanî hâzardan daha üstün olması böyledir. Onların görüşleri içinde kesine yakın bir zan ile doğruluğu kabul edilenler vardır, insan nefislerinin mücerred, yani cismanîlikten soyutlanmış olup gayr-i cismanî, ruhanî ya da aklî olmaları gibi. Yine zan ile kabul edilen ancak önceki gibi kesine yakın zan derecesinde olamayan görüşleri de vardır, insan nefislerinin bağlı oldukları bedenler gibi hâdis oldukları fikri bu şekildedir. Filozofların görüşleri arasında tereddüt edilen ve iki taraftan birinin tercih edilemediği meseleler de vardır, feleklerin mücerred nefislerinin olması gibi. Filozofların görüşlerinin bir kısmı ise geçersiz olan ancak tekfiri gerektirmeyen meselelerdir. Zira Mu'tezile gibi fırkalardan bu tür görüşlere kail olanlar vardır. Mesela mümkün varlıkların bazıları arasında bir sebeplik bağının olduğunu kabul etmek bu türdendir. Ancak filozofların görüşleri arasında öyleleri de vardır ki Tûsî'ye göre bunlar tekfir edilmelerini gerektirir.

[Metin 5] قد أشرنا هناك إلى أن ما أوردنا في المباحثة والمناظرة مع الفلاسفة ليس المقصود من مجموعها الحكم ببطلان مطالبهم. فإن بعضها مما يحكم بصحته قطعاً، كالمعاد الروحاني وكون اللذة العقلية أقوى وأشرف من اللذة الجسمانية. وبعضها مما نلناه بظننا بخاتم الجزم، كتجرد النفوس الناطقة. وبعضها مما نلناه دون ذلك، كمقارنة النفوس للأبدان المتعلقة بها في الحدود. وبعضها مما نتردد فيه من غير رجحان لأحد طرفيه، كوجود النفوس المجردة للأفلاك. وبعضها مما نلناه ببطلانه، ولكن لا نكفرهم بالقول به، كإثبات العلية بين الممكنات بعضها لبعض. فإن هذا شيء قال به طائفة من المليين أيضاً كالمعتزلة، فإنهم يقولون بالتوليد، ومعناه أنه يوجب فعل لفاعله فعلاً آخر، كالضرب والإيلاء. وبعضها مما نقطع ببطلانه ونكفرهم به، كالقول بقدوم العالم وكسلب الاختيار عن الله تعالى وكنفي علمه تعالى بالجزئيات التي أفعال العباد منها وإكثارهم حشر الأجساد.¹³

Hocazâde ise filozofların görüşlerini sıkı bir şekilde eleştiriye tabi tutarkan tekfirci bir söyleme girmemesi (*lesna nunkirü ale'l-hükemâi min ciheti ennehüm esbetü el-me'âde'r-rûhâniyy*)¹⁴ ve hatta Kemalpaşazâde'nin tespitiyle filozoflardan daha çok Gazzâlî'yi eleştirmesi¹⁵ sonraki dönem Os-

13 Tûsî, *Tehâfütü'l-felâsife*, nşr. Rıza Saade, (Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Lübânî, 1990), s. 367.

14 Hocazâde, *Tehâfütü'l-felâsife*, (Mısır: el-Matbaatü'l-A'lâmiyye, 1302), s. 124.

15 Kemalpaşazâde, *Tehâfüt Hâşiyesi*, çev. Ahmet Arslan, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), s. 511.

manlı ulemasının tavrını anlayabilme adına önemlidir. Ulemanın Hocazâde hâşiyesini Tûsî hâşiyesine göre daha çok tercih etmesinde bu tavrının bir etken olmasını varsayabiliriz. Nitekim Kemalpaşazâde ve Karabağî'nin Hocazade'nin hâşiyesine hâşiyeye yazmaları buna delalet eden kanıtlardan biridir. Bu durum tebliğimizle ilgili meselede de böyledir. Zira her iki hâşiyeye yazarı da Hocazâde gibi tekfirci söylem noktasında karşıt duruşu sürdürür. Kemalpaşazâde Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *el-Metâlibü'l-âliye*'sine atıf yaparak "ilâhî kitaplarda âlemin maddesi ve sûreti ile birlikte zamanda meydana gelmiş olduğu hakkında bir tasrih olmadığına" değinir. Önceki hâşiyeye yazarı Tûsî'nin "âlemin kadim olduğu görüşünün yanlışlığı hakkında dinin delillerinin kesin olduğu" iddiasını eleştiren¹⁶ Kemalpaşazâde diğer bahislerde de tekfirci bir söyleme girmez. Hocazâde gibi Kemalpaşazâde ve Karabağî de filozofların görüşlerini sıkı bir eleştiriye tabi tutsa da bu isimlerin tekfir dilini kullanmadıklarını görüyoruz.¹⁷ Dahası bu literatürde Hocazâde'nin yapmış olduğu gibi Gazzâlî eleştirileri oldukça yaygındır. Mesela Kemalpaşazâde "Allah'ın tikelleri bilmediği" iddiasının yanlış olduğunu ve böyle bir anlama yol açan Gazzâlî'nin görüşlerini çürütmeye çalışır.¹⁸ Hocazâde'nin eserine yazılan son hâşiyelerden olan ve Cârullah Efendi ile aynı dönemde yaşayan Mehmed Emin Üsküdârî (ö. 1149/1736) de tekfir konu olan üç meselede filozofların delillerine eleştiriler yöneltmesine karşın hem bu eserinde ve hem de başka eserlerinde tekfirci bir tutum izlemez.¹⁹

IV. Cârullah Efendi'nin Yaklaşımı

Cârullah Efendi'nin muhtelif eserlere aldığı notlarda ısrarla tekfir bahislerinin dört mesele olduğunu söylemesi görebildiğimiz kadarıyla kendisine atıf yapmasa da Tûsî'nin *Tehâfüt* hâşiyesine dayanmaktadır. Cârullah Efendi kendi eseri olan *Hidâyetü'l-hikme* hâşiyesinde "Bu konunun tahkiki babında şunları söylerim (*ekûlu fî tahkiki hâze'l-makâm*)" diyerek uzun sayılabilecek bir pasajda felâsifenin tekfir edildiği bahisleri ele alır. Burada Gazzâlî'nin felâsifeyi on altı meselede bidat ehli arasında saydığını, dört meselede tekfir ettiğini söyler. Bunlar âlemin kâdemi, cismanî haşır, Al-

16 Kemalpaşazâde, *Tehâfüt Hâşiyesi*, s. 25-26.

17 Abdurrahim Güzel, *Karabağî ve Tehâfüt'ü*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991), s. 235-236.

18 Kemalpaşazâde, *Tehâfüt Hâşiyesi*, s. 530-535.

19 Kâmuran Gökdağ, "Giriş", Mehmed Emin Üsküdârî, *Telhîsü Tehâfütü'l-hükemâ: Tehâfüt Özeti* içinde, thk. ve çev. Kâmuran Gökdağ, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler K. B. Y., 2014), s. 23.

lah'ın tikelleri bilmediği ve tabiattaki işleyişin dışına çıkılamayacağı (*ademü'l-hark*), yani tabii sebeplerdeki zorunsuzluk meselesidir.

[Metin 6] إن الإمام الغزالي ذكر في تهافت الفلاسفة أن جميع ما ذكره الحكماء من المسائل المخالفة لملة الإسلام عشرون مسألة، يبدع الحكماء في ستة عشر منها ويكفر في أربع منها، وهي قدم العالم وإنكار حشر الأجساد وأن الله لا يعلم الجزئيات وعدم الحرق والالتيام.²⁰

Cârullah Efendi filozofların tekfir edildiği meselelerde Osmanlı'da Hocazâde ile ortaya çıkan ve Kemalpaşazâde'de zirveye varan yaklaşımı sürdürür, yani filozoflara yönelik küfür ithamının yanlışlığını ortaya koymaya çalışır. Onun eserlerine aldığı notlarda ve özellikle de *Hâşiye alâ Şerhi'l-Hidâye fi'l-hikme* adlı eserinde Kemalpaşazâde'nin *Tehâfüt* hâşiyesinde yaptığı gibi önceki dönemin önemli isimlerine referansta bulunur. Cârullah Efendi'ye göre öncelikle İbn Rüşd *Tehâfütü't-tehâfüt*'te bu dört meseleye cevap verir. *Muhâkemât* sahibi Hocazâde Allah'ın tikelleri tümel tarzda bildiğini söyleyerek aslında Gazzâlî'ye cevap vermiştir. Teftâzânî ise filozofların cismanî haşri inkar etmediklerini ifade ederek mukabelede bulunur. Nitekim İbn Sînâ da *eş-Şifâ el-İlâhiyyât*'ın sonunda filozofların cismanî haşri inkar etmediğini, akılla ruhanî haşri ispat edip cismanî haşri ispat edemediklerini söylemiştir. *el-Mevâkıf* şârihlerinden Seyfeddin el-Ebherî (ö. 800/1397) "ademü'l-hark ve'l-iltiâm" bahsindeki iddiayı cevaplar. Geriye en kritik mesele olan âlemin kadîm olduğu bahsi kalmıştır. Cârullah Efendi bu bahisteki referanslarıyla ihtilafî çözüme gayretini açıkça ortaya koyar. *Şerhu'l-Mevâkıf* muhaşşilerinden Fenarîzâde Hasan Çelebi (ö. 886/1481) "Hanbelîlerin âlem dâhilinde olan arşın kadîm olduğunu ispatladıklarını söyler." Bir diğer *el-Mevâkıf* şârihi Şemseddin el-Kirmânî'nin (ö. 786/1384) vardığı netice de uzlaştırıcıdır: "Âlemin kîdemi ya da hudûsu konusunda filozofla kelamcı arasında bir çekişme yoktur. Çünkü filozof zamansal kîdemi ispat eder, kelamcı zatî hudûsu ispat edip âlemin zamandaki kîdeminin nefyeder. Bu durumda ikisi de şunda müttefiktir: Âlem zâtî bakımdan hâdis olup zaman bakımından kadîm bir var ediciye muhtaçtır." Cârullah Efendi bundan sonra Şehristânî (ö. 548/1153), Şihâbüddin es-Sühreverdî (ö. 587/1191) ve şârihleri, Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî (ö. 547/1152 [?]), Fahreddin er-Râzî, Seyyid Şerif Cürcânî (ö. 816/1413), Sadreddin Konevî (ö. 673/1274) ve onun *en-Nusûs* adlı eserinin şârihleri ve Şa'rânî'yi (ö. 973/1565) de tartışmaya katar. Şimdi Cârullah Efendi'nin özetleyerek aktardığımız cümlelerini aynen iktibas etmek istiyoruz:

20 Cârullah Efendi, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Hidâye fi'l-hikme*, Süleymaniye Ktp., Cârullah, nr. 1296, vr. 2a.

[Metin 6] وأجاب عن هذه الأربع الحكيم ابن الرشد في تهافة التهافة. وأجاب صاحب المحاكمات عن مسألة أن الله لا يعلم الجزئيات بأن المراد أنه لا يعلم الجزئيات على وجه جزئي يعني بالحواس بل على وجه كلي يعني بعلمه المحيط. وأجاب التفتازاني عن مسألة إنكار حشر الأجساد بأن الحكماء لا ينكرونه بما ينكر الكفار. وأجاب الشيخ ابو علي بن سينا في آخر إلهيات الشفاء بأن الحكماء لا ينكرونه لكن أثبتوا بالعقل حشر الأرواح ولم يقدرُوا على إثبات حشر الأجساد ويعقد لهم. وأجاب سيف الدين الأبهري في شرح المواقف عن مسألة عدم قبول الخرق والالتيام بأنه لا يهدم ولا يتغير إلى قيام السامعة.²¹ وأجاب عن مسألة قدم العالم الحسن الفناري في حاشية شرح المواقف بأن الحنابلة أثبتوا قدم العرش وهو من العالم. وقال الكرمانى في شرح المواقف: قيل لا نزاع بين الحكيم والمتكلم في قدم العالم وحدوثه لأن الحكيم أثبت القدم الزماني والمتكلم أثبت الحدوث الذاتي حيث نفى وجود الزمان فكأنهما متفقان في أن العالم حادث لذاته مفتقر إلى الموجد قديم بحسب الزمان لو ثبت وجوده، والحاصل أن الفلسفي لما أثبت الزمان جَوَزَ قدم العالم قدماً زمانياً لأنه حينئذ لا يخرج العالم عن الاحتياج إلى الفاعل، والمتكلم لما أنكر الزمان لا يمكنه أن يقول العالم قديم قدماً زمانياً لأنه فرع الزمان فلو قال بقوله كان قدماً ذاتياً فيلزم أن يقول باستثنائه عن الفاعل، انتهى.

وقال الشهرستاني في الملل والنحل: إن الحكماء لم يقولوا بقدم العالم ونقل عن أرسطو نقولاً قول على حدوثه، وقال منشأ القول بكون العالم قديماً أن حكيماً أورد اثنتي عشر شبهة على حدوثه وظن من جاء بعده من الحكماء دليلاً وقالوا: إن العالم قديم، وإن أردت التفصيل فلتراجع ثمة.

وقال التفتازاني في شرح المقاصد: والظاهر أن كلمات الحكماء في قدم العالم رموز وإشارات على ما؟؟؟ دأب المتقدمين من الحكماء. وقد صرح به الشيخ شهاب الدين في حكمة الإشراق ونقل عن بعض الحكماء في المشارع والمطارحات ومن أراد الاطلاع على التفصيل فعليه شروح حكمة الإشراق والمطارحات.

وقال المحقق صدر الدين القونوي في النصوص: وصفة المعلومات من حيث ثبوت تعيينها في علم الحق وارتسامها فيه بالقدم كان كل متعين في علم الحق من وجه آخر لا يخلو عن حدوث الحكيم لأن وجود العالم وعلوم أهله حادثان ومتعلقان لخلاف وجود الحق وعليه. وإن أردت التفصيل فعليك بشروح النصوص وعقد في تحقيق هذا رسالة الشيخ الشعرائي.

أقول: إن الحق عندي أن ما ذكره المعلم الثاني والشيخ ابو علي بن سينا وغيرهما من حكماء الإسلام في كتبهم المؤلفة في الحكمة ليس مذهبيهم ومعتقدهم ما لم يصرحوا بأن هذا اعتقادي أو أنه الحق عندي، ويدل على هذا كتاب المبدأ والمعاد للشيخ ابي علي بن سينا، فإنه ذكر فيه ما هو مخالف لما هو الحق من مذاهب أهل الإسلام.

قد قال سيد المحققين في حاشية شرح التجريد: بأن جميع ما ذكره الشيخ فيه ليس مذهبه لأنه ذكر في ديباجته ما يدل عليه وكذا ذكر الإمام فخر الدين في

21 Tek nüshası olan bu kelime farklı bir şekilde okunmaya da müsaittir.

المباحث المشرقية ما هو مخالف لمذهبه وقد ذكر في ديباجته أن هذا الكتاب مؤلف ببيان أقوال الحكماء.²²

Cârullah Efendi bu meselelerde Fârâbî ve İbn Sînâ'nın görüşü konusunda kimin haklı olduğunu ortaya koyacak bir risale yazmak istediğini²³ ifade etse de onun böyle bir eseri günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte onun filozofların görüşlerinin ittifakla bâtil olduğunu söyleyenlere karşı eleştirel tavrı ve bunu okuduğu eserlere aldığı notlarla²⁴ her vesileyle belirtmesi yaygın kanaatlerin yanlış olduğuna dair okuyucuyu uyarma işlevi de görmektedir.

Bu eleştirilerin yanında Cârullah Efendi'nin Gazzâlî'nin fetvasının fikhen geçersizliğini tartışması da bir Osmanlı âliminin bu konulardaki duruşu bakımından dikkate şayan bir örnektir. Zira Cârullah Efendi bu noktada Gazzâlî'ye oldukça esaslı bir eleştiri yöneltir ve tekfir iddiasını hiç bir şekilde tasvip etmediğini açıkça ortaya koyar. Cârullah Efendi'nin Gazzâlî *Tehâfütü'l-felâsife*'nin "Hâtîme"sinde "Onları üç meseleden dolayı tekfir ederiz." sözünün fikhen geçersiz olduğunu şöyle ifade eder:

Ben derim ki: Fakihler şunu açıkça söylemişlerdir: Ulemadan biri bir adamın küfrüne kâil olsa ve bir başkası da kâfir olmadığı görüşüne varsa fetva tekfir etmeyene göre verilir. Bunun gibi doksan dokuz fakih bir konuda bir adamı tekfir etse ve bir fakih de tekfir etmese fetva, tekfir etmeyene göre olur.²⁵

V. Sonuç

Osmanlı döneminde yazılan ve ulaşılabilen *Tehâfüt* metinlerinde Tûsî haricindeki Osmanlı ulemasının filozofların tekfir edildiği meselelerde din dışına çıkmayı gerektiren bir durum olmadığını açıkça ifade etmesi ulaşılan en önemli neticedir. Cârullah Efendi'nin de Hocazâde ve Kemalpaşazâde çizgisini sürdürdüğü ve Gazzâlî'nin filozoflara yönelttiği tekfirin geçersizliğini hem kelâmî-felsefî argümanlarla ve hem de fikhî açıdan ortaya koy-

22 Cârullah Efendi, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Hidâye fi'l-hikme*, Süleymaniye Ktp., Cârullah, nr. 1296, vr. 2a.

23 Cârullah Efendi, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Hidâye fi'l-hikme*, 2a.

24 Bu çerçevede iki not için bkz. Süleymaniye Ktp., Cârullah, nr. 981-M, vr. 32b; Cârullah, nr. 1015-M, vr. 443b. Ayrıca bkz. Sami Arslan, "Der-Kenar'ın Gölgesinde: Cârullah Efendi'nin Tasavvuf Kitaplarına Düştüğü Notlar", *Osmanlı Kitap Kütürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları*, ed. Berat Açıl, (Ankara: Nobel, 2015), s. 221, 225.

25 Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife*, Süleymaniye Ktp., Cârullah, nr. 1275, vr. 83b.

duğu görülmektedir. Bu durumda mezkr literatür bağlamında tekfirci söylemin felsefe tartışmalarına karşı mutedil duran söylem ve çizgi karşısında azınlıkta olduğunu ifade etmek mümkündür. Peki varılan bu netice genel olarak Osmanlı ulemasının tavrının da böyle olduğu anlamına gelir mi? Böyle kapsamlı bir sorunun cevaplanması için çok daha ayrıntılı araştırmalara ihtiyacımız olmakla beraber bir hipotez olarak bu sonucun teyid edileceğini ve Osmanlı uleması arasında filozofları tekfire yönelen çok sayıda isim olduğunu, ancak tekfir karşıtı söylemin daha yaygın olduğunu ileri sürüyoruz.

Kaynakça

Arslan, Sami, “Der-Kenar’ın Gölgesinde: Cârullah Efendi’nin Tasavvuf Kitaplarına Düştüğü Notlar”, *Osmanlı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları*, ed. Berat Açıl, (Ankara: Nobel, 2015).

Cârullah Efendi, *Hşiyeye alâ şerhi’l-Hidâye fi’l-hikme*, Süleymaniye Ktp., Cârullah, nr. 1296.

Emiroğlu, İbrahim, “Gazli’nin Tehâfüt’nde Muhataplarını veya Muarızlarını Red Gerekçeleri”, *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (2011), s. 173-199.

Gazzli, *Tehâfütü’l-felâsife*, Süleymaniye Ktp., Cârullah, nr. 1275.

Gazzli, *Tehâfütü’l-felâsife: Filozofların Tutarsızlığı*, ev. Mahmut Kaya, Hüseyin Sarıoğlu, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2005).

Gazzli, *Tehâfütü’l-felâsife*, 4. baskı, (Beirut: Dârü’l-Meşrik, 1986).

Gazzli, *el-İktisâd fi’l-i’tikâd: İtikadda Orta Yol*, nşr. ve ev. Osman Demir, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012).

Gazzli, *el-Munkz mine’d-dalâl*, (Beirut, Müessesetü’l-Ktb’s-Sekâfiyye, 1987).

Gazzli, *Faysalü’t-tefrika beyne’l-İslâm ve’z-zendeka*, nşr. Riyâd Mustafa, (Beirut: Dârü’l-Hikme, 1986).

Gökdağ, Kâmuran, “Giriş”, Mehmed Emin Üsküdârî, *Telhîsü Tehfti’l-hükemâ: Tehâfüt zeti* içinde, thk. ve ev. Kâmuran Gökdağ, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler K. B. Y., 2014), s. 15-54.

Griffel, Frank, *Gazzli’nin Felsefi Kelmi*, ev. İbrahim halil er, Muhammed Fatih Kılıç, (İstanbul: Klasik , 2012).

Güzel, Abdurrahim, *Karabağı ve Tehâfüt’*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991).

Hocazâde, *Tehâfütü’l-felâsife*, Süleymaniye Ktp., Cârullah, nr. 1276.

Hocazâde, *Tehâfütü’l-felâsife*, (Mısır: el-Matbaatü’l-A’lâmiyye, 1302).

İbn Rüşd, *Tehâfütü’t-Tehâfüt*, nşr. Muhammed bid el-Câbirî, (Beirut: Merkez Dirâsâti’l-Vahdeti’l-Arabiyye, 1998).

Kemalpaşazâde, *Tehâfüt Hâşiyesi*, ev. Ahmet Arslan, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987).

Pehlivan, Necmettin, “Âdâbu’l-Bahs ve’l-Münâzara Üzerinden Tehâfütleri Okumaya Bir Giriş”, *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*, ed. Murat Demirkol, Enes Kala, (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2013), s. 92-105.

Tûsî, Alâaddin, *Tehâfütü’l-felâsife*, nşr. Rıza Saade, (Beyrut: Dârü’l-Fikri’l-Lübnânî, 1990).